

УДК: 334.722(575.1)

DOI: 10.56937/.v7i9a1

Муродова Нодира Қуллиевна

Навоий давлат педагогика институти профессори иқтисодиёт фанлари доктори

E-mail: navgospi@nbox.ru

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК: РИВОЖЛАНИШИ ВА ФАОЛИЯТ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мақолада Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиш ҳолати, ривожлантиришнинг илмий асослари, ижтимоий масалаларни ҳал этишдаги аҳамияти, тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш услубиёти ва ривожланиш динамикасининг фаолият таҳлили баён этилган.

Калит сўзлар: Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, кичик корхона, бизнес, бизнесмен, иқтисодиёт тармоқлари, ялпи маҳсулот, тадбиркорлик субъектлари, янги иш ўринлари, тадбиркорлик салоҳияти, экспорт динамикаси.

Кириш

Жаҳон амалиётида дунё мамлакатларида ижтимоий - иқтисодий муаммоларни ҳал этишда кичик бизнес фаолияти муҳим роль ўйнайди. Халқаро валюта жамғармасининг ҳисоботида кўра, “Бугунги кунда дунёда 90,0 фоиз корхоналар кичик ва ўрта бизнесга тегишли бўлиб, улар жаҳоннинг 63,0 фоиз аҳолисини иш билан таъминламоқда. Европа Иттифоқи миқёсида кичик ва ўрта бизнеснинг номолиявий корхоналардаги умумий салмоғи 99,8 фоизни ташкил этган ҳолда, ишчи кучини учдан икки қисмини иш билан таъминламоқда” [6].

«Бизнинг бу борадаги вазифамиз –тўпланган тажриба ва илғор халқаро амалиётга суянган ҳолда, ўзимизнинг тараққиёт ва янгиланиш моделимизни қатъий амалга оширишдан иборат. Шу борада яқин ва ўрта муддатга белгиланган марраларга эришиш учун қатъият билан ҳаракат қилишимиз зарур...» [1].

Ўзбекистонда янги иш ўринларини ташкил этиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда. Бозор шароитида миллий иқтисодиёт барқарор суръатда ривожланишини таъминлаш ва корхоналар фаолиятини қўллаб-қувватлаш механизмнинг барча элементлари иштироки муҳим аҳамият касб этади. Кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмдан самарали фойдаланиш тадбиркорлик фаолиятига ички ҳаракатлантирувчи куч сифатида таъсир этади ва унинг таркибий қисмига айланиб кетади. Иқтисодий механизм солиқ, давлат харидлари, бож тарифи, лицензия, субсидия, кредит, баҳо назорати, инвестиция ва экспорт каби дастаклардан иборат яхлит тизимдир [5].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодчи олимлар ва мутахасисларнинг назарияларида бир - бирига ўхшамайдиган ва ҳатто бир - бирини инкор этадиган қарашларнинг мавжудлиги тадбиркорликнинг ривожланиш босқичи билан характерланади. Ривожланиш эволюцияси давомида «тадбиркор» ва «бизнесмен», «кичик тадбиркорлик», «кичик бизнес» ва шунга мувофиқ «кичик ва йирик» корхоналар талқин этила бошланди.

Америкалик иқтисодчи олим Н.Сирополис фикрича, «Кичик бизнес корхоналари ишчилар сони, маҳсулот сотиш ҳажми мезонлари асосида аниқланади» - деб баҳолайди. Россиялик иқтисодчи олим М. Лапустаининг фикрига кўра

хам «тадбиркорлик кичик бизнес субъектларининг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб, биринчи навбатда унда ишчиларнинг ўртача сони ҳисобланади».

С. Брю ва К. Макконелл тадбиркорни «ишлаб чиқариш омиллари бирлаштирувчи, катализатор вазифасини бажарувчи, бизнес юритишда қарорлар қабул қилувчи, янги технологияларни жорий этувчи, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга интилувчи, риск қилишга мойил шахс» сифатида изоҳлайдилар.

Тадқиқотчилар фикрича, «бизнес» ва «тадбиркорлик» тушунчалари бир - бирига ўхшаш маънони англатади, шу боисдан улар моҳиятан бир-биридан фарқ қилмайди, дея таъкидлайдилар [8].

Айрим иқтисодий адабиётларда эса, «бизнес» тушунчаси «тадбиркорлик» тушунчасидан фарқланади. Унда «бизнес» тушунчаси даромад келтирувчи фаолият сифатида таърифланса «тадбиркорлик» маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш асосида даромад олишга қаратилган фаолият деб таърифланади.

Кичик бизнес тўғрисида иқтисодчи олим Б.Ҳодиев «кичик корхоналар хўжалик юритувчи субъектнинг янги шаклидан иборат эмас. У бошқа корхоналардан фақат кичикроқ кўламлари билан фарқланади, холос» - дея таъкидлайди. Фикримизча, бундай қараш кичик ва йирик корхоналар ўртасида кооперацион ҳамкорликни ривожлантиришга асос солади [7].

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (бундан кейин КБХТ) фаолиятининг ижтимоий масалаларни ҳал этишдаги аҳамиятини А. Вахабов қуйидагича изоҳлайди: «ушбу соҳада иш ўринларининг яратилишига сарфланаётган сармояларнинг бошқа соҳага нисбатан арзонлиги ва қулайлигидир. Бунда бир ишчи ўрнини яратишга ўртача минг доллар атрофида харажат қилинса, иқтисодиётнинг юқори технологиясига асосланган машинасозлик соҳаларида у 120-140 минг доллар ҳажмида қайд этилмоқда» [4]. Демак, янги иш ўринларини яратишнинг асосий йўналишларини касаначилик, шахсий чорвачилик, хизмат кўрсатиш соҳалари бўйича ривожлантириш ва рағбатлантиришнинг қулайлик жиҳатлари мавжуддир.

Таъкидлаш жоизки, Ғарбий Европа адабиётларида инглиз транскрипциясидаги «Small business» атамасидан тобора кенг фойдаланилмоқда.¹ Тадбиркор ва бизнесмен каби тушунчалар уларнинг иқтисодий фаолият соҳалари кўриляётганда бир хил маънони англатади деб ҳисобланмайди.

Шундай қилиб, «Бизнесни вужудга келишининг иқтисодий сабабларини аниқлаш мақсадида, биз генетик ёндашувда «Капитал ҳаётлик даври»ни марксча иқтисодий таълимотидан кейинги босқичдаги эволюциясини кузатиб уни янгича, «товар–пул–капитал–бизнес» жараёнидан таркиб топган маҳсулотнинг товарга, товарнинг пулга, пулнинг капиталга ва капиталнинг бизнесга айланиш жараёнини тавсифлайдиган «Бизнес генетик даври» сифатида кўриб чиқиш ва унда капиталнинг бизнесга айланиши натижасида шаклланган тўртинчи: «Бизнес фаолияти» босқичини ажратишни, ўринли деб топдик. Бунда «бизнес» ўзига хос фаолият сифатида тўртта қуйидаги кетма-кетликда: 1) товар муомаласи; 2) пул муомаласи; 3) капитал ҳаракати ва 4) бизнес фаолияти босқичларидан таркиб топади»², - дея баҳоланади.

Тадқиқот методологияси

¹ Рубе В.А. Малый бизнес: история, теория, практика. М.: Тезис.2000.с.29.

² Навруз-зода Л.Б Инсон тадбиркорлик қобилиятини баҳолаш механизмининг такомиллаштириш. икт. Фан бўйича ф. Док. (PhD) даража олиш учун тайёр дисс.2022 йил.

Тадбиркорлик категориясига илмий қарашларнинг монографик таҳлили, тўпланган рақамли маълумотлар асосида тизимли таҳлил, мантиқий таҳлили, қиёсий усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

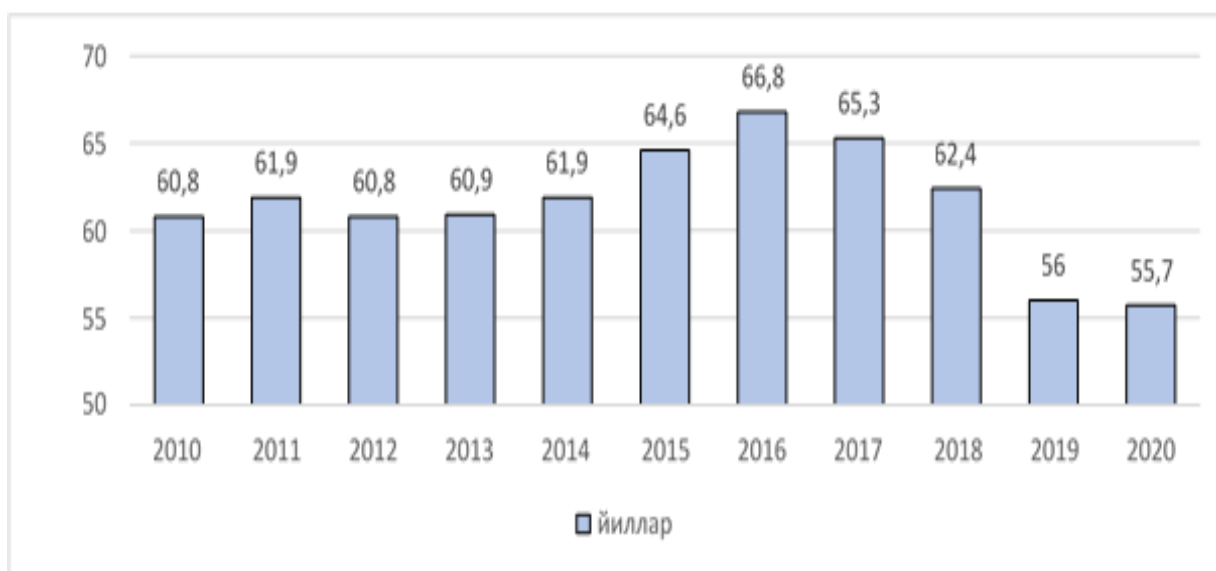
2020 йилда Ўзбекистонда 28 289 дан ортиқ янги иш ўринлари яратилган бўлса, шундан 9938 таси КБХТ субъектлари ҳиссасига тўғри келди (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистонда янги иш ўринларини яратишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг улуши киши[10]

Кўрсаткичлар номи	2010 йил	2015 йил	2020 йил
Янгидан ташкил этилган иш ўринлари, бирликда	15 164	24 389	28 289
шу жумладан:			
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда, бирликда	8 643	10 170	9 938
Фоиз ҳисобида	57,0	41,7	35,0
Жами иқтисодиётдаги банд бўлганлар сонига нисбатан улуши, фоиз ҳисобида	72,7	74,2	74,3

КБХТ соҳасига давлат томонидан катта эътибор берилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши натижасида унинг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотидagi улуши ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан, 2010 йилда ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 60,8 фоизи иқтисодиётнинг фаол ривожланиб бораётган ушбу сектори улушига тўғри келган бўлса, 2016 йилда бу кўрсаткич 66,8 фоизни, 2019 йилда 56 фоизни, 2020 йилда эса 55,7 фоизни ташкил этди. Натижаларнинг пасайишига мамлакатда пандемиянинг таъсири юқори бўлиб, асосан хизмат кўрсатиш соҳасидаги кичик корхоналар фаолияти тухтаб қолиши сабаб бўлди (1-расм).

1-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши, фоиз ҳисобида.[10]

КБХТнинг 2020 йилдаги асосий иқтисодий кўрсаткичларини ҳудудлар кесимида қарайдиган бўлсак, ЯХМдаги энг кўп улуш Жиззах (82,7%), Сурхондарё (77,1%),

Хоразм (75,3 %), Бухоро (74,7 %) ва Наманган (73,7 %) вилоятларига тўғри келади. Жами саноат маҳсулотига КБХТнинг улуши 27,8 %ни ташкил қилади. Бу кўрсаткични ҳудудлар кесимида қарайдиган бўлсак, Жиззах вилоятида жами саноат маҳсулотининг 64,2 %, Наманган вилоятида 50,0 %и кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳиссасига тўғри келди (2-жадвал) [12].

2020 йилда мамлакат бўйича жами экспорт ҳажмида КБХТ субъектларининг улуши 20,5 фоизни ташкил қилган. Жами экспортда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг улушини ҳудудлар кесимида қараганда, энг катта улуш Тошкент шаҳри (51,7 %), Тошкент (40,9%), Фарғона (35,4%), Андижон (32,7%) ва Наманган (25,8%) вилоятларига, энг паст улуш эса Қарақалпоғистон Республикаси (6,5%), Қашқадарё (8,3%), Жиззах (8,4%) ва Навоий (8,7%) вилоятларига тўғри келган.

2-жадвал

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг 2020 йилда ҳудудлар бўйича асосий кўрсаткичлари [10]

Республика ва вилоятлар	Фаолият юритаётган КБХТ субъектлари		ЯХМдаги улуши, фоизда	Саноатдаги улуши, фоизда	Хизматлардаги улуши, фоизда	Экспортдаги улуши, фоизда
	сон, бирлик да	улуши, фоизда				
Қорақалпоғистон Рес-си	18288	4,4	56,2	23,9	3,0	6,5
Андижон	31683	7,7	68,9	20,0	6,7	32,7
Бухоро	24809	6,0	74,7	34,8	5,8	10
Жиззах	17725	4,3	82,7	64,2	2,7	8,4
Қашқадарё	25297	6,2	69,9	34,7	6,3	8,3
Навоий	17931	4,4	25,5	6,6	3,0	8,7
Наманган	26531	6,4	73,7	50,0	5,2	25,8
Самарқанд	33114	8,1	73,9	45,5	8,8	21,5
Сурхондарё	21563	5,2	77,1	47,3	4,7	15,7
Сирдарё	13360	3,2	69,2	37,3	1,6	10,7
Тошкент в.	40223	9,8	48,3	20,8	10,3	40,9
Фарғона	36117	8,8	67,9	45,9	8,3	35,4
Хоразм	18875	4,6	75,3	29,5	3,6	11
Тошкент ш.	85687	20,8	45,8	38,7	30,0	51,7
Ўзбекистон Республикаси	411203	100	55,7	27,8	51,5	20,5

2020 йилда КБХТ субъектларитомонидан 112743,5 млрд. сўмлик хизматлар кўрсатилган. Мамлакат бўйича жами хизматлар ҳажмида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг улуши 51,5 %ни ташкил қилган. Жами хизматларда КБХТ субъектларининг улушини ҳудудлар кесимида қараганда, энг кўп улуш Тошкент шаҳри (30,0 %), Тошкент (10,3%), Самарқанд (8,8%), Андижон (6,7 %) ва Қашқадарё (6,3%) вилоятларига, энг паст улуш эса Сирдарё (1,6 %), Навоий (3%), Хоразм (3,6 %) вилоятларига ва Қорақалпоғистон Республикасига (3,0 %) тўғри

келган.

КБХТ фаолиятининг кенгайиши иқтисодийнинг бошқа соҳа ва тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғининг ошиши орқали ҳам намоён бўлмоқда. Хусусан, мазкур соҳанинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 2015 йилдаги 10,0 фоиздан 2020 йилда 27,8 фоизга, қишлоқ хўжалигида тегишли равишда 95,7 фоиздан 97,0 фоизга, савдода 43,7 фоиздан 82,2 фоизга, юк ташишда 24,6 фоиздан 40,0 фоизга, асосий капиталга инвестициялар ҳажмида 24 фоиздан 49,7 фоизга, экспортда эса 6 фоиздан 20,5 фоизга қадар ошди (3-жадвал).

3-жадвал

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий тармоқлари бўйича 2015-2020 йиллардаги ўсиш динамикаси [10]

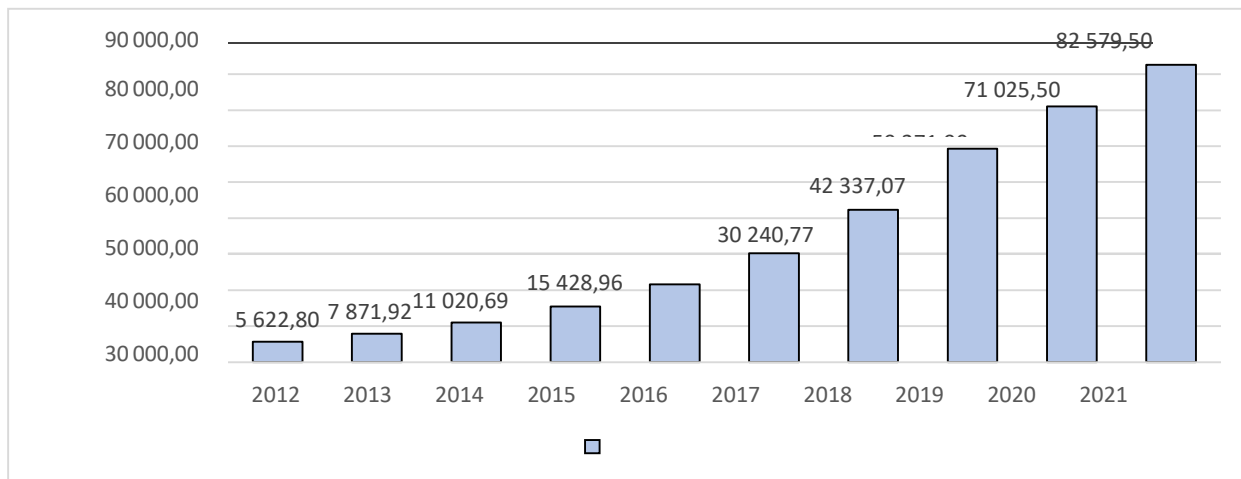
Кўрсаткичлар номи	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2020 й. 2015 й.га ўсиши, %
Саноат, млрд сўм	39 643,5	50 654,5	61 367,8	87 962,0	83 344,2	103 020,8	260
Қишлоқ хўжалиги, млрд сўм	101 197,5	118 011,4	152 010,5	191 759,2	219 466,9	252 485,7	249
Инвестиция, млрд сўм	18 072,1	20 944,2	27 515,0	47 225,2	86 886,8	96 629,2	535
Савдо, млрд сўм	61 972,3	78 935,6	92 973,0	114 896,4	138 920,7	164 106,1	265
Ҳизматлар, млрд сўм	47 269,6	61 346,2	69 212,7	84 433,4	103 106,5	112 743,5	239
Юк ташиш, млн тонна км	9 225,0	10 072,4	10 444,4	11 657,7	12 152,3	12 304,6	133
Йўловчи ташиш, минг киши	4 486,3	4 866,5	5 037,5	5 242,6	5 345,0	4 904,8	109
Экспорт, млн АҚШ доллари	3 377,5	3 139,1	2 759,3	3 810,8	4 714,8	3 100,9	92
Импорт, млн АҚШ доллари	5523,1	5676,8	7511,9	10916,2	14972,2	10943,3	198

Мамлакатимизда КБХТнинг бу қадар жадал ривожланишида энг аввало мазкур соҳа учун белгиланаётган солиқ имтиёзлари етарли даражадаги рағбатлантирувчи роль ўйнаётганлиги ҳисобланади. Хусусан, 2020 йилда қўшилган қиймат солиғи ставкаси 20 фоиздан 15 фоизга туширилиши 100 минг тадбиркор ихтиёрида 10 триллион сўм маблағ қолиши имконини берди. 2023 йилдан бошлаб, ушбу солиқ ставкасини 15 фоиздан 12 фоизга тушириш мўлжалланмоқда. 2023 йилдан мол-мулк ва ер солиқлари бирлаштирилиб, ягона кўчмас мулк солиғи жорий қилиниши белгиланди.

Сўнгги йилларда КБХТни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тадбирлари ҳам кучайтирилди. Хусусан, 2012 йилда кичик бизнес ва хусусий

тадбиркорликни ривожлантириш учун 5622,80 млрд. сўм кредит маблағлари ажратилган бўлса, 2021 йилда бу кўрсаткич 82579,50 млрд. сўмни ташкил этди (2-расм).

2-расмдаги маълумотлардан кўринадики, КБХТ соҳасига йўналтирилган кредитлар миқдори 2012-2021 йиллар мобайнида деярли 15 мартага ўсган. 2021 йилда тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга ажратилган кредитлар ҳажми 1,3 баробарга кўпайган.

2-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун ажратилган кредитлар миқдори, млрд.сўм.

Ҳозирги вақтда КБХТни кредит билан таъминлаш борасида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган: халқаро молия муассасалари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредит линиялари миқдорини ошириш; тижорат банкларида имтиёзли кредитлаш жамғармаларини ташкил этиш, жамғарма маблағларини узоқ ҳамда бориш қийин бўлган жойларда, шунингдек аҳоли зич яшовчи ҳудудларда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларини кредитлаш учун сафарбар этиш; истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналарни кредитлаш ҳажмини ошириб бориш; мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни харид қилиш учун аҳолига истеъмол кредитлари беришни янада ошириш ва бошқалар.

КБХТнинг ташқи иқтисодий фаолиятдаги ўрни ҳам аста-секин кенгайиб бормоқда. Унинг экспорт ҳажмидаги улуши 2010 йилда 13,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йилда йилда 27,2 фоизни ташкил этди. Пандемия туфайли ушбу кўрсаткич 2020 йилда 20,5 фоизни ёки 4634,5 млн. АҚШ долларини ташкил этди (4-жадвал).

КБХТ субъектлари томонидан экспорт қилинадиган маҳсулотларнинг катта қисми чуқур қайта ишланмаган ва юқори қўшимча қийматга эга бўлмаган хом-ашёлар ҳисобланади. Бундай вазият мамлакатда экспортга юқори технологияли маҳсулотларни сотишни йўналтиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқишни талаб этади.

Давлат ушбу соҳага ривожланишнинг давлат аҳамияти даражасида устуворлик бермоқда ва қўллаб - қувватламоқда. Мақсад аниқ, корхоналарнинг сони эмас, балки сифати зарур. Мазкур соҳа бугунги кунда мамлакатимизда энг йирик меҳнат

бозори, мулкдорларнинг ўрта синфини шакллантиришнинг асосий омили, миллионлаб одамлар учун даромад ва фаровонлик манбаи ҳисобланади.

4-жадвал

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг маҳсулот турлари бўйича экспорт динамикаси (млн. АҚШ доллари ҳисобида) [9]

Маҳсулот турлари	Йиллар						Ўсиш сурати, %да	
	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2019 йилга %	2015 йилга нисбатан
Тикув-трикотаж маҳсулотлари	846,9	901,0	1090,5	1268,6	1596,7	1868,5	117,0	220,6
Минерал ўғитлар	116,7	124,2	155,1	128,2	134,5	136,0	101,1	116,5
Чарм пойабзал маҳсулотлари	121,4	129,1	136,0	166,2	195,7	223,9	114,4	184,4
Ипак ва ипак маҳсулотлари	19,7	21,0	30,9	49,9	71,8	49,9	69,5	253,0
Дон ва ун маҳсулотлари	5,2	5,5	46,4	70,1	104,6	218,6	209,0	4211,6
Қурилиш материаллари	146,2	155,5	185,0	195,0	210,0	225,0	107,1	153,9
Бошқа саноат маҳсулотлари	503,0	535,1	568,6	473,6	636,5	650,6	102,2	129,3
Мева-сабзавот	564,9	564,9	655,5	892,7	1249,8	1080,4	86,4	191,3
Пахта толаси	599,0	637,3	477,1	222,1	281,6	146,9	52,1	24,5
Хизматлар	7,9	8,5	9,5	13,1	23,2	34,7	149,7	436,9
Жами:	2931,0	3082,0	3354,6	3479,6	4504,5	4634,5	102,9	158,1

Шу боис ҳам, мамлакат иқтисодиётининг устувор йўналиши бўлган КБХТда асосий эътибор корхоналарнинг қанча товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш имкониятларига эмас, балки иқтисодий муносабатлар иштирокчиларининг манфаатларини максимал даражада инобатга олиш ва улар эҳтиёжларини қондириш қобилиятига ва эҳтиёжларни қондириш қобилияти қанчалик ресурсларни талаб этишига қаратилмоғи зарур. Масалага бундай ёндашиш ҳудудларда КБХТнинг салоҳиятини аниқлаш ва шунга мувофиқ мавжуд имкониятлардан (потенциал) фойдаланиш ҳолатини ва фойдаланилмаган имкониятларни аниқлашга асос бўлади.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «потенциал»¹ [лот.potential-салоҳият] сўзининг маъноси икки хил мазмун касб этиши эътироф этилган.

1. Бирор - бир жиҳатдан имкониятлар, куч - қудрат даражаси, фойдаланиш мумкин бўлган воситалар, имкониятлар мажмуи. 2.Фойдаланиш мумкин бўлган, аммо рўёбга чиқмаган имкониятлар. Салоҳиятлар назариясини тадқиқ этишга бағишланган

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси., 2007.-301, 432-б

ишларда «салоҳият» категорияси иштирок этган кенг маънодаги сўз бирикмалари келтирилган: ижтимоий ривожланиш салоҳияти, иқтисодий салоҳият, илмий - техник салоҳият, муҳофаа салоҳияти, интеллектуал салоҳият, табиий - ресурс салоҳияти, кадрлар салоҳияти, ишлаб чиқариш салоҳияти, инфратузилма салоҳияти, ахборот салоҳияти, қурилиш салоҳияти, қишлоқ хўжалик салоҳияти, ташкилий салоҳият, ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари салоҳияти ва бошқа йўналишдаги салоҳият.

Бу атама мамлакат, ҳудуд қудратига баҳо беришда аниқлик киритади. Шу нуқтаи назардан КБХТни ривожлантириш ҳар бир вилоятнинг ўзига хос хусусиятлари ва тадбиркорлик салоҳиятини тўлиқ эътиборга олган ҳолда ривожланиш йўналишларини илмий жиҳатдан асослашнинг заруриятини келтириб чиқаради. Мамлакатда тадбиркорликнинг иқтисодий кўрсаткичлар тизимида уни табиий ресурслардан, меҳнат ресурсларидан, ишлаб чиқариш қуввати, илмий - техника салоҳиятидан ва тўпланган миллий бойликдан қай даражада фойдалана олишлиги унинг тадбиркорлик потенциалини белгилайди. Шунинг учун мамлакат ҳудудларида тадбиркорлик натижалари бир - биридан фарқланади. Бундай фарқланишни салоҳиятнинг асоси бўлган уч таркибий қисмдан қанчалик фойдалана олганлиги даражаси билан изоҳлаш мумкин:

- фойдаланилган салоҳият, яъни, тадбиркорлик муҳити имкониятларининг маълум бир вақтда фойдаланилаётган қисми;
- молиявий салоҳият, яъни ишбилармонлик муҳитининг оптимал фаолияти шароитларидаги молиявий ресурсларнинг барча мумкин бўлган йўналишларини ўз ичига олувчи маълум мақсадларга эришиш учун ишлатилиши мумкин бўлган воситалар ва имкониятлар мажмуи;
- фойдаланилмаган салоҳият, яъни маълум вақтда фойдаланилмаётган, бироқ, фойдаланиш мумкин бўлган, рўёбга чиқмаган имкониятдир.

Минтақаларнинг тадбиркорлик салоҳиятини баҳолаш учун мамлакат КБХТнинг истикболли йўналишлари ва стратегияси ишлаб чиқилиши, уни қўллаб - қувватлашнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари таҳлиliga асосланишда тадбиркорлик салоҳиятини услубий жиҳатдан таҳлил этиш асосида иккита усулда ҳисоблаш таклифи ишлаб чиқилди:

Биринчидан, ҳудудларни «Парето - афзаллик тўплами» бўйича гуруҳлаш орқали ўрганилаётган ҳар бир ҳудуддаги тадбиркорлик салоҳиятининг интеграл даражаси (коэффициенти) қуйидаги ифода орқали ҳисобланади:

$$\{E_p\} = \{E_{ab}\} + \{E_{pb}\} + \{E_{ac}\}. \quad (1.2.1)$$

Бунда,

$\{E_{ab}\}$ – тадбиркорлик салоҳияти (*enterprise potential*) кўрсаткичлари тўплами; $\{E_{ab}\}$ - тадбиркорлик қобилияти (*enterprise ability*) кўрсаткичлари тўплами; $\{E_{pb}\}$ - тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш имкони (*enterprise potential*) кўрсаткичлари тўплами; $\{E_{ac}\}$ – тадбиркорлик фаоллиги (*enterprise potential*) кўрсаткичлари тўплами.

Тадбиркорлик салоҳиятининг интеграл даражасини ҳисоблашда ҳар бир тўплам таркибига КБХТ соҳасини тавсифловчи энг муҳим нисбий омил кўрсаткичлар киритилди. Жумладан:

$$\{E_{ab}\} = \{f_1, f_2, f_3\} \quad (1.2.2)$$

бу ерда: f_1 – аҳоли жон бошига тўғри келадиган КБХТ субъектлари сони; f_2 - корхоналар сонидаги КБХТ субъектлари улуши; f_3 – КБХТда банд бўлганлар улуши:

$$\{E_{pb}\} = \{f_4, f_5\}, \quad (1.2.3)$$

бу ерда: f_4 – КБХТнинг ҳар бир ходимиға тўғри келадиган капитал айланмаси; f_5 – ҳар бир КБХТ фаолиятиға киритилган инвестиция ҳажми:

$$\{E_{ac}\} = \{f_6, f_7\}, \quad (1.2.4)$$

бу ерда: f_6 – ҳар бир КБХТ субъектининг экспортдаги улуши; f_7 – КБХТнинг янги ташкил этилганлик даражаси.

Шунда ўрганилаётган ҳар бир ҳудуддаги тадбиркорлик салоҳиятининг интеграл даражаси (коэффициенти) қуйидаги ифода орқали ҳисобланади:

$$E_{pr} = Y (f_{ir} / f_{io}) / n. \quad (1.2.5)$$

Бу ерда: r – ҳудуд индекси, i – омил-кўрсаткич номери, f_{ir} – i омил кўрсаткичининг r ҳудуддаги даражаси, %; f_{io} – i омил кўрсаткичининг мамлакат миқёсидаги даражаси ($f_{io} = 100\%$), n – омил кўрсаткичлар сони.

Иккинчидан, динамик усулда иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият кўрсатувчи айрим кичик корхоналарнинг тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш мақсадга мувофиқдир:

Тадбиркорлик салоҳиятини динамик усулда аниқлашда фақат битта корхона кўрсаткичларининг натижавий ҳолатини олдинги давр билан солиштириб, n коэффициентни ҳисоблашимиз мумкин бўлади, яъни:

$$n = 2^{\frac{k_{t-1}}{k_t}} \quad (1.2.6)$$

Бунда k_t – k кўрсаткичининг жорий йилдаги қиймати;

k_{t-1} – k кўрсаткичининг олдинги йилдаги қиймати.

Агар k кўрсаткич пулда ифодаланувчи кўрсаткич бўлса, инфляция даражаси бўйича ҳисоблашга қуйидагича тузатиш киритамиз:

$$n = 2^{\frac{k_{t-1} \cdot (1 + \bar{a}_t)}{k_t}} \quad (1.2.7)$$

бунда \bar{a}_t – расмий инфляция даражаси.

Тадқиқот жараёнида ушбу услубиёт орқали ҳудудлардаги кичик саноат корхоналарида аниқланган натижалар айрим кичик корхоналарда тадбиркорлик салоҳияти паст даражада эканлигини кўрсатмоқда. Кичик корхоналарнинг тадбиркорлик салоҳиятини шаклланишида молиявий-иқтисодий кўрсаткичлар ҳиссаси ва ундан сўнг ишлаб чиқариш билан боғлиқ кўрсаткичлар туриши аниқланди. Бундан кўринадики, молиявий ресурсларни тежаш муаммосини ҳал этиш лозимлиги, малакали ходимлар ва илмий - техник гуруҳлари кўрсаткичларини ошириб, шу орқали тадбиркорлик салоҳиятини ошириш ва барқарор инновацион иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин бўлади.

Ҳудудларда тадбиркорлик фаолияти рейтингини қуйидаги тадбиркорлик салоҳияти кўрсаткичлари тизими орқали баҳолашимиз мумкин бўлади:

биринчидан, тадбиркорлик қобилиятини ўзлаштириш - мамлакатда КБХТ субъектларининг ривожланиш сифатини белгиловчи, аҳоли жон бошига тўғри келадиган КБХТ субъектлари сони, ҳудудларда ташкил этилган кичик бизнес субъектлари сони ва КБХТнинг ижтимоий самарадорлиги яъни, умумий банд аҳоли таркибида тадбиркорлик соҳасида банд бўлганларнинг улуши билан тавсифланади;

иккинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш имконияти мамлакатда яратилган ЯИМ (ЯХМ) таркибида кичик бизнеснинг улуши, ҳар бир КБХТда банд ишчига тўғри келадиган айланмаси ҳажми, мамлакат (худуд) экспорт имкониятидаги улуши, тармоқлардаги (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, хизмат кўрсатиш) ҳиссаси ва ҳар бир КБХТ субъектларига тўғри келадиган солиқ тўловлари ҳажми ва кўлами билан аниқланади;

учинчидан, тадбиркорлик фаоллиги кўрсаткичида, ҳар бир КБХТ субъектларига тўғри келадиган асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми, КБХТ субъектларининг туғилиш коэффиценти, корхона олган даромади таркибида доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг салмоғи ва натижадаги иқтисодий нафлик билан ифодаланади.

Хулоса ва таклифлар

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, “янги бизнесни қўллаб-қувватлаш” деб аталадиган мезон бўйича Ўзбекистон айти пайтда жаҳонда 42-ўринни эгаллаб турибди. Соҳани қўллаб-қувватлашнинг энг муҳим жиҳатлари иқтисодиётда инвестиция, солиқ, кредит ва экспортга қаратилган, айти пайтда мамлакатимизда изчил амалга ошириладиган давлат сиёсати билан узвий боғлиқдир [5].

Фикримизча, таҳлил этилган ҳолатлар натижаси тадбиркорликни ташқи бозор тартибига ўрганиш кўникмасини эгаллаш, корхонанинг ички муҳитини тартибга соладиган фискал ва пул-кредит сиёсатини амалга ошириш, мавжуд давлат институционал тизимининг ўзини-ўзи тартибга солиш механизминини яратиш асосида давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизминини такомиллаштиришга эҳтиёж мавжудлигини аниқлатади ва бундай қўллаб-қувватлаш натижасида мамлакатда ўрта бизнесни ривожлантириш имконияти яратилади [8].

Ўзбекистонда КБХТни ривожлантириш ва унинг фаолиятини таҳлил этиш қуйидаги устувор йўналишларига алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатади:

биринчидан, КБХТ субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ушбу соҳа ривожини учун янада кенг йўлочиб бериш мақсадида мавжуд норматив-ҳуқуқий базани танқидий нуқтаи назардан қайта кўриб чиқиш;

иккинчидан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси учун солиқ ва бошқа тўловлар борасида қулайлик ва енгилликлар яратиш;

учинчидан, кичик бизнес субъектларига ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва технологик янгилаш учун ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган кредит бериш тизимини янада такомиллаштириш, мавжуд муаммоларнинг ечими бўйича амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, тадбиркорлик субъектлари учун хорижий инвестиция ва грантлардан фойдаланиш имконини бериш;

тўртинчидан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолият соҳасида иштирок этиши, уларнинг экспорт салоҳиятини ошириш, минтақа ва жаҳон бозорларига чиқишини кенгайтириш муаммосини ҳал этишга жиддий аҳамият қаратиш, бунинг учун уларга субсидия ва компенсациялар бериш;

бешинчидан, саноат соҳасида юқори технологияларни талаб этадиган замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини ташкил этишда, инновацион ва нанотехнологиялар, фармакология ва фармацевтика, ахборот коммуникация тизими, биотехнология, муқобил энергетика турларидан фойдаланиш соҳасида, мухтасар айтганда, илғор илм-фан ютуқларига асосланган кичик бизнес ва хусусий

тадбиркорликни ривожлантиришга кенг йўл очиб бериш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: "O'zbekiston", 2017. 28 b. O'zbekiston", 2017. 28 b.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 2021 йил//www.lex.uz.
3. Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмлари.Т.: "Академия", 2012. – 431 б.
4. Вахобов.А.В. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар.Т.: Шарқ, 2003.-284 б.
5. Каримов И.А. Бош мақсадимиз - мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб борилаётган ислохотларни, иқтисодий таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Т.: "Маънавият", 2016. – 98 б.
6. Сирополис Н. Управление малым бизнесам. М.: Дело,1997.-С.672; Лапушта М.Г. Малое предпринимательство.-М.: Инфра-М,2008.-С.68.
7. Ҳодиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик.-Т.: ТДИУ, 2010.-26 7/Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодий назарияси.-Т.Меҳнат, 2007.-Б.136.
8. MurodovaN.K. Small scale business potential factor analysis and forecast of an increase in Uzbekistan // SAARJ Jurnal on Banking & Insurance Research – Indiya, 2016 aprel, vol 5, issue 3. - P. 22-32. (08.00.00; № 9.Global impact factor.2,38).
9. Улашев И.О., Бақоев Ҳ. Саноатлашган ҳудудда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг инновациявий ривожланиши. Навоий.: "Алишер Навоий", 2013. - 152 б.
10. Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик. Тошкент.:Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. 2020, -160 б.
11. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2017sdn I 506 pdf>
12. <http://www.economu.gov.by>.